

Житомирщина в другій половині XVII - на початку XVIII ст.

Територія сучасної Житомирщини завжди була складовою невід'ємною частиною визвольних змагань українського народу. Не був винятком і період після Переяславської козацької ради 1654 р. Це знайшло своє відбиття в джерелах та історичній літературі.¹

Метою даної статті є аналіз основних політичних подій на території Житомирщини в часи Руїни та на початку XVIII ст.

60 - 80-і роки XVII століття - то сумні часи Руїни, час, коли Річ Посполита, Росія, інші держави вели боротьбу за Україну. На жаль, Україну було розділено, затоптано паростки української державності, які так викохував Богдан Хмельницький, його бойові побратими. У 1654 р. були прийняті Березневі статті, але царизм відразу ж почав порушувати пункти цієї угоди. З протилежного боку вела наступ Річ Посполита.

Часто епіцентром цих трагічних подій української історії, - зовнішньої агресії і братовбивчої внутрішньої боротьби між українцями, коли за назвою відомого роману Ю.Мушкетика йшов «На брата брат», - була і територія сучасної Житомирщини.

Багато людей було винищено, частина населення намагалася втекти. Зокрема, в цей час багато жителів Малина рушило за Дніпро.²

В ці роки на Правобережжі не стихає визвольний рух. Одним із ватажків цього руху став паволоцький полковник Іван Попович, активний учасник Визвольної війни. В травні 1663 року І.Попович очолив повстання селян і козаків Паволоцького полку проти шляхти, що поверталася у свої володіння. Повстанці (більше тисячі) здобули Паволоч, інші населені пункти. Попович об'єднав свої дії з козаками наказного гетьмана Лівобережної України Якіма Сомка. На допомогу йшов загін запорожців на чолі з Іваном Сірком, але змушений був повертатися назад на Січ. Водночас повсталі вели боротьбу проти феодального гніту взагалі. Щоб придушити повсталі, було кинуте каральне військо правобережного гетьмана Павла Тетері, яке розправилася з повсталими.⁴ І.Поповича стратили в Паволочі після тяжких тортур.⁵

Влітку 1665 року повстання охопило всю Правобережну Україну. Повстанські загони Овруцького полковника І.Децика з допомогою козаків Чернігівського і овруцького полків визволили території нашого краю, встановлюючи тут козацькі порядки.

В районах Коростишева і Брусилова 2 тис. повстанський загін очолив Д.Дейнека. Проте ці повстання потерпіли поразку. І.Децик із загонами козаків відійшов на Лівобережну Україну.

30 січня 1667 року в Андрусові було підписано договір про перемир'я, який юридично санкціонував роз'єднання України. 6 травня 1686 року в Москві Росія і Польща підписали «Трактат про вічний мир», за яким Київщина, Волинь, Брацлавщина входили до складу Речі Посполитої. Отже, територія Житомирщини опинилася знову під владою польської шляхти.

Становище народних мас після невеликого періоду державності і волі знову різко погіршало. Відбувався ріст феодального землеволодіння, феодального гноблення, особливо панщини, яка збільшувалася з кожним роком. Росло число безземельних і малоземельних селян. Відомий один з численних привілеїв польського короля Яна III полковнику М.Булизі на право володіння Овручем і місцевістю біля нього (від 21 червня 1683 року): «віддати у довічне володіння». За даними проф. Маркіної В.О. вже на початку XVIII ст. переважали маєтки, засновані на відробітковій ренті.

Події в Україні, в тому числі і на Житомирщині були пов'язані з діяльністю наших земляків. Так, гетьман України в 1657 - 1659 рр. був Іван Остапович Виговський, який народився в с.Вигів Овруцького повіту (тепер Коростенський район) в родині дрібного українського шляхтича. Іван Виговський отримав добру освіту, знав багато мов, перебував на польській державній службі, а потім у польському війську.

В битві під Жовтими Водами він воював на польській стороні. За однією з версій Виговський був взятий в полон турками, його викупив Б.Хмельницький, зробивши його за високу освіченість генеральним писарем свого уряду. Він був на цій посаді 9 років, а після смерті Хмельницького став гетьманом. В селі Вигів проживала численна рідня Лучичів, тому

його на початку називали Лучич-Виговський. В 1658 року, дивлячись на наступ російського царату на права України, він укладає з польським урядом Гадяцький договір, за яким українські землі під назвою «Руське князівство» мали ввійти до складу Речі Посполитої на правах третього рівноправного члена. І.Виговський вважав, що це був єдиний в той час вихід із ситуації. Ніхто не скаже, чи були б втілені в життя ідеї договору, адже він лишився лише теоретичним документом, пам'яткою українського права тогочасної доби.

Для нас цікавим є те, що основним автором цього важливого документу був теж наш земляк Юрій Немирич, ймовірно, родом з Черняхова, який мав величезні володіння на Житомирщині - 4807 дворів, лише в 2 рази менше, ніж магнат Ієремія Вишневецький. В його володіннях були міста Іскоростень, Олевськ, Черняхів, більше 100 сіл, слобод, рудень. Інколи Гадяцький договір і називають: «договір Немирича».

Окрім того він був, за свідченням сучасників, найосвіченішою людиною Європи, навчався в кращих вузах Європи, проповідував соцініанство, знав європейську дипломатію, історію, політику, багато мов.

В часи Визвольної війни очолював польське шляхетське ополчення проти повсталих козаків і селян в своєму помісті Горошки (тепер смт.Володарськ-Волинський).

Між іншим (парадокс історії), був час, коли між Іваном Виговським і Юрієм Немиричем, землі володінь яких межували, були тривалі спори за село Лугини.

В 1656 році Ю.Немирич переходить на сторону Б.Хмельницького, який став тоді союзником шведського короля, приймає православну віру.

Так от, саме Юрій Немирич першим розробив теорію триєдиної Речі Посполитої (Польща, Литва, Руське князівство (Україна)). Він домагався гарантій європейських держав щодо незалежності Української держави.

За деякими версіями нашим земляком був і гетьман Правобережної України в 1663 - 1665 рр. Павло Тетеря.

Центром всеукраїнських подій стала Житомирщина за часів гетьманування сина славного Богдана Хмельницького - Юрася Хмельницького (1659 - 1663 рр.), якого, за словами сучасників, «засмикали на два боки» (тобто, Польща і Росія).

Саме у вересні 1660 року біля містечка Любар зійшлися: з одного боку - 20 тис. російська армія під командуванням князя Василя Шереметьєва, 20 тис. український козацький корпус, яким командував Тиміш Цецюра. До них мав пізніше пристати 30 тис. загін Юрія Хмельницького. А проти них - 32 тис. польська армія під командуванням Станіслава Потоцького та 30 тис. татарська орда.

Дві сусідні з Україною держави зі своїми військами на землях Любарщини, Чуднівщини і Бердичівщини силою зброї вирішували долю України.

4 вересня поблизу с.Кутище (тепер Любарський район) відбулися перші сутички.

Після тривалих боїв російська армія і ті українські козаки, які її підтримували, змушені були відступити до Чуднова, де стали укріпленим табором. Ця місцевість і досі в народі називається «Шереметиха». Там вони були блоковані польськими та татарськими військами. В ході збройних сутичок перемогу здобули поляки і татари. Шеремет'єв покладав надію на допомогу українського гетьмана. Ю.Хмельницький, стривожений цим, просить допомоги у російського царя. Та серед козаків немає єдності: багато з них, бачачи наступ Москви на козацькі права, більше прихилилися до Речі Посполитої. У розпачі Ю.Хмельницький підійшов до містечка Слободище (тепер Бердичівський район), де 7 (17) жовтня 1660 року і було підписано між Польщею і Ю.Хмельницьким Слободищанський трактат.⁹ Він був подібний до Гадяцького договору, згідно якого українські землі входили на правах автономії до Речі Посполитої (не було пункту про Руське князівство). Значну роль у підписанні трактату відіграв Іван Виговський на тоді вже київський воєвода. Козаки полковника Цецюри перейшли до Юрія Хмельницького, покинувши табір московського воєводи. Ці непослідовні кроки Юрася Хмельницького привели до ще більшої боротьби між Росією і Польщею за Україну.

Нашим земляком був і Іван Самойлович, гетьман Лівобережної України в 1672 - 1687 рр. Він народився в містечку Ходорків (сьогодні Попільнянського р-ну) в сім'ї священика. Отримав, як і інші козацькі ватажки, добру освіту в Києво-Могилянській колегії; пройшов великий службовий шлях в козацькому війську. На деякий час, у 1674 році І.Самойловичу

вдалося підпорядкувати собі і Правобережну Україну, тим само об'єднавши її, втіливши мрію переважної частини українського народу. На чолі козацьких полків часто воював з турками і татарами. Правда, при ньому і за його сприяння в 1686 році українська православна церква була підпорядкована Московському патріархатові, що мало негативний наслідок для українського духовного життя.

Згубним для українського народу наслідком Руїни була величезна економічна розруха, значні людські жертви, братовбивча війна, а передусім, розкол України по Дніпру, поступова втрата державності, руйнація підвалин української держави, завойованої в ході Визвольної війни середини XVII ст.

В кінці XVII - на поч. XVIII ст. становище на Україні погіршується. На Лівобережжі зростає тиск російського самодержавства, на Правобережній Україні, в тому числі і в нашому краї, польських магнатів і шляхти. На Правобережжі зростає феодальний гніт, насамперед, панщина, інші феодальні повинності. Зростає кількість малоземельних і безземельних селян, посилюється національний і релігійний гніт.

Тяжке становище народних мас, феодальний визиск приводив до загострення класової і національно-визвольної боротьби. Очолили її на Правобережжі Семен Палій (Гурко), Самійло Самусь, Андрій Абазин, Захар Іскра. Центром виступів Семена Палія був Фастів, але вони поширювались і на Житомирщині. Вже в 1681 році повстання проти польсько-шляхетських військ охопило ряд сіл Житомирського і Овруцького повітів. В 1688 році вибухнуло повстання в селі Мелені. Влітку 1690 року повсталі зосередилися в Овручі; в 1691 році селянські і козацькі загони громили шляхту поблизу Павлочі; в 1694 році відбулися бої козацьких загонів з шляхетськими військами в районі міст Фастова, Корнина, Коростишева.¹⁾ Шляхті з великими зусиллями вдалося придушити ці виступи. В 1699 році вийшов наказ польського уряду про розпуск козацького війська на Правобережжі.

Семен Палій взявся за заселення північної і середньої України. Палій правив Фастівським полком самостійно, наче над ним не було ніякої верхньої влади, боровся з турками і татарами. Як твердить відомий історик Д.Дорошенко: «сам Палій голубив у душі план організувати на правому березі козаччину, передати її під владу лівобережного козацького гетьмана й таким способом злучити обидві частини розірваної надвоє України. Очевидно, що про це марив у ті часи кожен український патріот».

Вже в 1688 - 1689 роках він через гетьмана Мазепу звертався до московського уряду з пропозицією прийняти його з цілим Фастівським полком у підданство московському цареві, знаючи велику зацікавленість Росії в ослабленні Речі Посполитої. Але в Москві не хотіли вплутуватися в новий конфлікт з Польщею, з якою тільки заключили «Вічний мир», і відмовили.

В 1700 році стався повний розрив Палія з Польщею. Він розсилав універсали із закликом до боротьби. Незабаром відбувся бій з польською шляхтою під Бердичевом, повстанці взяли Білу Церкву.

Цар не хотів брати під свою опіку Правобережну Україну, щоб не псувати відносин з Польщею. Мазепі цар повідомив, щоб той наказав Палієві припинити повстання і покоритися Польщі. Народне повстання залишилося без підтримки і поляки перемогли.

Але боротьба тривала. В 1701 році польські урядовці скаржилися в польський сейм, що «бунтівник Палій не хоче підкорятися законам, а також не хоче слухати і виконувати наказів їх милості панів-гетьманів і навіть захопив Фастів. На захоплених землях він зробив собі кордон по річці Тетерів... дає на зиму, а також влітку притулок бідним людям». Кордон козацької території проходив по річках Тетерів, Уж, Случ.¹⁾

В 1702 - 1704 роках повстання під проводом Семена Палія набирає максимального розмаху. Були визволені значні райони Житомирщини південніше Радомишля, Житомира, (включаючи ці міста). Великі виступи були в Павлочі, Звягелі, Овручі, Яруні, Чорторії, Ружині, Черняхіві. В селі Семенівці (Бердичівський р-н) у жовтні 1702 року відбувся бій козацько-селянського війська під проводом С.Самуся з польським каральним військом.

16 жовтня 1702 року загони наказного полковника Омельченка визволили Бердичів. При цьому захопили великі трофеї - обоз, артилерію, запаси зброї і пороху. Рештки розгромленого польського війська втекли до Любара і Чорторії. Постоявши деякий час у Бердичеві військо

С.Палія повернуло до Білої Церкви, визволяючи все Правобережжя. 10 листопада 1702 року Палій в'їхав в Білу Церкву.

С.Палій здобув велику популярність у народі. В травні 1704 року козацькі полки І.Мазепи, за наказом Петра I вступили на Правобережжя, щоб повести боротьбу проти загонів польської шляхти, які підтримували шведського короля. До них приєдналися і полки С.Палія.

В липні 1704 року І.Мазепа розташував свій табір під Бердичевом і запросив до себе С.Палія. Увечері, 31 липня 1704 року, Палій був заарештований, його звинуватили у зраді і кинули у Бердичівську в'язницю. Пізніше І.Мазепа переносить свій табір до Любара, куди, за версією, було переведено і С.Палія. Далі С.Палій майже рік перебував у в'язниці в Батурині, а з липня 1705 року за наказом царя Петра I його заслали до Сибіру, де він був до кінця 1708 року. Лише після переходу Мазепи на бік шведів Петро I звільнив Палія і призначив його білоцерківським полковником. Але в 1710 році С.Палій помирає.

Чому виник конфлікт І.Мазепи і С.Палія? Інколи на цьому і сьогодні роблять політичні спекуляції, які йдуть від часів ідеологічного кліше: «Мазепа - зрадник українського народу». На наш погляд, що і Мазепа, і Палій хотіли одного - об'єднання Правобережної і Лівобережної України, але хотіли досягти цього, маючи різні політичні погляди, і різну тактику. С.Палій був ширим демократом, хотів утримати народовладдя і порядки на Україні, які були на Запорозькій Січі. Народ любив Семена Палія, і Мазепа, як і будь-який політик і минулого, і сучасності, боявся, що Палій захоче грати якусь самостійницьку роль, як це він робив з польським королем. Він думав, що С.Палій буде претендувати на гетьманську булаву. Остерігаючись конкурента, популярного в народі, Мазепа за згодою Петра I і робить цю погану справу щодо С.Палія. В усній народній творчості симпатії народу в цій справі цілком на стороні С.Палія.

Подальший ріст феодального та національного гніту на території Житомирщини привів до загострення політичної ситуації, що проявилось в гайдамацькому русі, але це має бути темою окремої статті.

Україна та Росія: проблема політичних та соціокультурних відносин. - К., 2003; Тарас Чухліб. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 - 1714 рр. - Київ-Нью-Йорк, 2003; Тарас Чухліб. Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження українського гетьманату. - К., 2003; Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою. - К., 2001; Д.І.Яворницький. Історія запорозьких козаків. В 3-х томах. - К., 1990; Літопис Самовидця. - К., 1971; В.Смолій, В.Степанков. Правобережна Україна в другій половині XVII - XVIII ст.: проблема державотворення. - К., 1993; Великий шлях. Перша половина XVIII ст. (упор. В.М.Горобець). - К., 2002; Б.Д.Крупницький. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - К., 2001; Руїна: друга половина XVII ст. - К., 1996; Переяславська Рада 1654 року. Історіографія та дослідження (під ред. П.Соханя). - К., 2003; Козацькі часи на Житомирщині. Житомир, 1994; Житомирщина. Історичний нарис. - Житомир, 2003; Н.И. Теодорович. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Том 1. - Почаев, 1888; Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область. - К., 1973, та ін..

² Компан О.С Міста України в другій половині XVII ст. - К., 1963. - С 137.

³ Літопис Самовидця. - С. 92.

⁴ Історія Української РСР, том 2 - К., 1979, с 165.

Козацькі часи на Житомирщині. - С. 112.

⁶ Хрестоматія з історії Української РСР. Том 1. - К.; 1959. - С 366.

Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины II половины ХУШ в. - К., 1966. - С. 42-43.

Козацькі часи на Житомирщині. - С. 48 - 58.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою. - С. 249.

¹⁰ Див. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. - С. 56; Киевская старина, 1882, июнь; та ін..

¹¹ Історія Української РСР, т. 2. - С. 168

¹² Хрестоматія з історії УРСР. Том 1. - К., 1970. - С. 74.

¹³ Архив ЮЗР, Ч. III, Т. 2. - С. 507 - 508, 533 - 534.

Козацькі часи на Житомирщині. - С. 69 - 72.

Житомирщина. Історичний нарис. - С. 72.